նարկ մը իսկ մարմնոյն փոխադրութեան դէպքին. որուն եթէ լուրը Պոլսոյ մէջ կրցած էր ելլել, ինչո՞ւ չպիտի կարենար հաղորդուիլ Հռոմ, ուր պէտք էր հասցնել զայն: Այսպէս, զոր օրինակ, Գասպարեան Օկտաւիոս անուամբ մէկը 1708 Մայիս 25ին գրելով կ'ըսէ՝ որ Տէր Կոմիտաս չատ մը հրաչքներ կը գործէ իր Գերեզմանէն, «որ մինչեւ այսօր նոյն իսկ ոչ–կաթողիկէներէ մեծ յարգութեամբ շրջապատուած է»: Նիւթական է թարգմանութիւնս՝ պահելու համար անոր բացատրութիւնը, որ տեսակ մը հաստատութիւն է մարմնոյն Գերեզմանին մէջ ըլլալուն: Դատարկ Գերեզմանի մը այնքան հանդիսաւոր ուխտաղնացութիւն մը չպիտի ըլլար:

Հոս վերջ տանք նման վաւերաթուղթեր մէջ բերելու, որոնցմէ՝ ինչպէս ըսինք՝ մինչեւ 1720 բաւական թուով աչքէ անցուցինք. աւելորդ կրկնում մը պիտի ըլլար մի եւ նոյն յանկերգի, թէ անոնք բառ մը իսկ չունին ենթադրուած տեղափոխութեան մասին:

(Շար.) ՅՈՎՀ. ԱՐՔԵՊ. ՆԱԶԼԵԱՆ

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱՊԵՏԻՆ «ԱՆԳԻՏԱՑ ԱՆՊԷՏ»Ը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՏԻԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ

ՅԻՍՆԱՄԵԱՑ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1939, էջ 291)

ԱՂՍՈՒՍ. – Այս բառի մասին Հ. Ալիշան հետեւեալ վկայութիւնը կը բերէ Ամիրտովլաթէն [Ա.] «Աղսուս. ինքն փուշ–ին է, որ իր տերեւն նման է Շավքաթ ըլ–պայղին (պատավարտ) տերեւին. եւ այն զէտ վարդ–ին է, եւ ի վերայ զէտ բամպակ իրք–ին կու լինայ. եւ ի լերունքն չատ լինայ. եւ ի Անդալիս այսօր Պարաս ըլ–պանճ կու ասեն». ուր Հ. Ալիշան վերջին բառը կը թարգմանէ «Վայրենի կամ լերան Բանդ» եւ կը յաւելու. [Բ.] «Պէյթար այս եաքի բառս կարծեմ չունի, եթէ ոչ նոյն համարուի Պէրսէփանն կոչածն, որ է լատ. Marum եւ թուի կատուախոտ[1]. բայց Ամիրտովլաթայ Աղսուսն ալ երկրայելի է որովհետեւ անկէ վերջ գրէ ուրիշ նման բառ մ'ալ [Գ.] Աղսուն, եւ կ'ըսէ «Ինքն Մաշն է եւ իրեն Պատավարտ այլ կ'ասեն». որով վերոյիշելոյն հետ կու միանայ: Ամանք Վայրի կանգառ կը համարին զԱղսուս, որ չատ հեռի չէ պատավարտէն» (Տե՛ս Հբուս. Թիւ 68):

Այս խօսքերէն կը հետեւի՝ թէ ըստ Հ. Ալիշանի Աղսուս կամ Թերեւս Աղսուն կը նշանակէ «ՊԱՏԱՎԱՐՏ», որ տեսակ մը փուշ է[2]: Հ. Ալիշանի այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Աճառեան, որ բառիս միայն առաջին ձեւն ընդունելով կը գրէ. «Աղսուս. ՊԱՏԱՎԱՐՏ բոյսը. Ամիրտ. ունի միայն Հբուս 68». (տե՛ս Արմատ. Բառ. Ա. 160):

Իսկ Գ. Լուսինեան, անշուշտ ազդուելով Հ. Ալիշանի հարեւանցի մէկ դիտողութենէն (Տե՛ս. վերեւ Հբուս. Թիւ 68, Բ.), իր Ֆրանսահայ ընդարձակ բառարանին մէջ կը գրէ. «Marum. Աղսուս հալուորիկ». որով փուշ համարուած «Աղսուս»ը Շերրբ–նազգի (Labiée) փափուկ բոյս մը կը դառնայ: Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Ա. Ֆ. Պետեւեան:

Կարծիքներու այս տարաձայնութիւնը արդէն յայտնի կը ցուցնէ թէ Աղսուս բառին խնդիրը դեռ չատ հեռու է լուծուած ըլլալէ, եւ ոչ ալ Բասմաջեանի հրատարակութեան համազօր տեղիքը (Անդիտաց անպէտ թիւ 107 եւ 114) լոյս մը կը սփռեն Աղսուս բառին շուրջ. մանաւանդ թէ այդ հատուածներու բառերուն աղաւաղեալ ձեւերը աւելի կը մթագնեն խնդիրը. ստուգիւ Ամիրտովլաթ 107 թուին տակ Աղսուս բառին տեղ կը գրէ. «Աղուս. ինքն փուշ մըն է, որ իր տերեւն նման է շավքաթ ըլ պայղին տերեւին...». (հմմտ. վերեւ Հբուս. Թ. 68, Ա.). իսկ Հ. Ալիշանի յիշած Աղսուն բառին տեղ՝ 114 թուով կը գրէ Ամիրտովլաթ «Աղսոսն. ինքն մաշն է եւ իրենն Պատավարտ այլ կասեն» (հմմտ. Հբուս. 68, Գ):

Որով բառիս ունեցած այս չորս երկրայելի ձեւերը (Աղսուս, Աղսուն, Աղուս, Աղսոսն), ու միանգամայն անոր իմաստի անորոշութիւնը այնպիսի առեղծուածային վիճակի մը կ'ենթարկեն խնդիրը, որ դուցէ ընդ միշտ անլուծանելի մնար, եթէ Բասմաջեան նոր ապացոյցով մը չլուսաբանէր ամէն բան:

Բասմաջեանի այդ ապացոյցը հիմնուած է Անդիտաց անպէտի նոր վկայութեան մը վրայ, ուր այսպէս կը գրէ Ամիրտովլաթ. «Աղսուս որ է Տիպխն» (Անդ. անպ. Թիւ 104):

Այս համառօտ վկայութիւնը – որ կը պակսի Հայրուսակին մէջ – բաւական կ'ըլլայ Բասմաջեանի՝ ստուգելու համար Աղսուս բառին միակ հարազատ իմաստը, որ է՝ ըստ իր ստուգաբանութեան ֆր. «Gui Հռ. յ. Իքսոս». որով Բասմաջեան համառօտիւ կ'ուզէ հասկցնել[3] թէ Աղսուս՝ իսկապէս ծագումով յունարէն ξός բառն է, որ արաբերէնի մէջ اقسوس (Իքսոս, Աղսուս) ձեւով տառադարձուած ըլլալով, Ամիրտովլաթ այս վերջին արաբ. բառը փոխանակ յունարէնի պէս Իքսոս կարդալու՝ զայն Աղսուս[4] (= Աղսուս) ձեւով կարդացեր է: Ուրիշ խօսքով՝ «Աղսուս»

իր պրս–հայ. բառարանին մէջ. «փուշ ինչ որ լինի յեղանակի աշնան, եւ ի շնչել հողմոյ ի տեղւոջէ իւրմէ կորզեալ, եւ զառաջեաւ հողմոյ անկեալ, այսր անդր տարաբերեալ տատանի»:

Թէպէտ բուսաբանները համաձայն չեն Պատավարտը բնորոշելուն մէջ, քանի որ ոմանք զայն կը նոյնացնեն Spina alba–ի, ուրիշներ Onopordon macracarpus–ի եւ կամ Carduus Marianus–ի. այնու հանդերձ անոնցմէ ոչ ոք կը տարակուսի թէ Պատավարտը փուշ մըն է:

Պատավարտ–ին հայերէն լաւագոյն տառադարձութիւնը կը դտնենք Գաղիանոսի բառերուն մէջ, ուր գրուած է «Բադաւորդ. մա[ն]ը երնջ[ն]ի տակ». (տ'յլ ՁՁ. բադաւորդ, բագաւորդ կը գրեն). ըստ այսմ պրս. բառը տառադարձելու է Բադաւարդ, որուն բաւական կը համաձայնի վանփս Իգ. Բժշկարանին գրածը «Բատավարդ որ է երինճանին տակն»:

Գիտնալու է սակայն թէ պրս. Պատավարտ ռամիկական ձեւ մըն է, ուղիղը Պատավար է՝ ձեւացած Պատ «հով» եւ Ավարտան «բերել» բառերէն, իբր հովերէ տարուբերուող փուշ (հմմտ. վերեւ ինչ որ ըսաւ Գէորգ Դպ.): Մերս Մխիթար Հերացի իր ստուգաբանութիւնը պրս. բառին ռամիկական ձեւին վրայէն ընելով, բնականաբար զայն սխալ կերպով «Հողմավարդ» թարգմաներ է. սխալ մը, սակայն, որ դիւրաւ պիտի դարմանուի եթէ այդ բառին վերջին դ տառը յապաւենք, որով պիտի ունենանք «Հողմավար», որ թէ՛ փուշին հովերէ տարուբերիլը կը բացայայտէ եւ թէ՛ պրս. ուղիղ ձեւին համաձայն է:

[1] Շփոթութեան տեղի չտալու համար ըսեմ թէ Marum–ը (դիտական անուամբ Teucrium Marum L.) թէպէտ կատուներու սիրելի բոյս մըն է եւ ֆր. herbe aux chats «Կատուախոտ» եւս կը կոչուի, սակայն այս հայերէն անունը հիմա մեր մէջ յատկացուեր է ֆր. cataire (լտ. Nepeta cataria L.) եւ valériane (լտ. Valeriana sativa L.) բոյսերուն. իսկ Marum–ին յատուկ հայեցի հոմանիշը Հալուորիկ (= Ալեւորուկ, Ալեւորեակ) է:

[2] «Պատավարտ», ինչպէս գուցէ կարծել տայ անունը, ոչ պատի (մաղլցող) բոյս է եւ ոչ ալ վարդի տեսակ, այլ պրս. پاداورد Պատավարտ բառն է որ կը նշանակէ, ինչպէս կը գրէ Գէորգ դպիր 68, Գ):

[3] Բասմաջեան «Հռ. յ.» նշանագրերու մասին ա'յսպէս կը գրէ Անդիտ. անպէտի Յառաջաբանին մէջ (էջ Ժ–ԺԱ). «իսկ հոն՝ ուր «Հռ.» եւ «յ.» գրած եմ միանգամայն կը նշանակէ թէ Ամիրտովլաթի ներկայացուցած բառը ծագումով հոռոմերէն է, բայց ինք յունարէնը չէ տեսած, այլ հետեւած է ազգատուած արաբերէն ընթերցումի մը»:

[4] Ըստ ինքեան արբ. اقسوس բառին ուղիղ տառադարձութիւնը Աղսուս պիտի ըլլար, սակայն ինչպէս լաւ դիտել կու տայ Բասմաջեան (Անդիտ. անպէտ, էջ ԺԱ–ԺԲ), Ամիրտովլաթ արբ. ق –ին դիմաց միշտ խ կամ ղ կը գրէ. զոր օր. عقرب (Աղբաբ)–ը «յաղրաբ», اقچه اوت (Աղէչ օթ)–ը «աղճայ օթ» եւն. ըստ այսմ اقسوس (Աղսուս)–ն ալ «Աղսուս» գրած է:

digitised by A.R.A.R.@

տառադարձուած է արբ. اقسوس բառի վրայէն, ասս ալ իր կարգին յուն. ՀՅՕՀ –ԷՆ որ Ֆր. «Gui» կը նշանակէ:

Այս է ուղիղ ստուգաբանութիւնը որ ո՛եւէ տարակոյս չի վերցներ: Ստուգիւ վերջին յուն. ՀՅՕՀ բառին նշանակութիւնը արդէն յայտնի է իբր Ֆր. «gui, baie du gui, glu» (Տե՛ս E. Boisacq. Dict. étym. էջ 377) որ է «ՃԱԳՈՄ, Ճագոմի հատապտուղ, ոստղ» այսինքն ծառերու վրայ աճող այն մակաբոյսը (ճագոմ)[5] որու փոքրիկ ոստղաբեր հատապտուղներէն կպչուն նիւթ մը (ոստղ, թրք. էօքսէ) կը պատրաստեն եւ թռչուն որսալու կը գործածեն[6]:

Իսկ առաջին «Աղսուս» բառին նշանակութիւնը, ինչպէս վերեւ տեսանք, Ամիրտովլաթ ինքը կու տայ գրելով. «Աղսուս որ է Տիպխն» այսինքն արբ. دبق, որ, ինչպէս լաւ կը գրէ Meninski (Thesaurus ling. orient.) կը նշանակէ «fructus visci, et ipsum viscum quercinum, ac glutinum aucupis. [իտալ.] vischio». այսինքն «Ճագոմի պըտուղը, եւ նոյն ինքն կաղնիի ՃԱԳՈՄԸ եւ որսորդներու ոստղը»:

Կը մնայ արբ. اقسوس բառը, որու մասին այսպէս կը գրէ Richardson (Dict. Pers. arb. engl.). « اقسوس Aksus, name of a small viscous berry» այսինքն «Անուն՝ փոքրիկ ոստղաբեր հատապտուղի մը». ուր թէպէտ բառիս հոմանիշը չէ նշանակուած, սակայն նկարագրութենէն յայտնի է արդէն՝ թէ ատիկա Ճագոմի հատապտուղն է, որ հնուց ի վեր միշտ իբր միակ «ոստղաբեր հատապտուղ» ճանչցուած է[7]: Ուրեմն կը բնանք ըսել թէ արբ. اقسوس եւս Ճագոմի պտուղ, ՃԱԳՈՄ կը նշանակէ:

Արդ, քանի որ վերոյիշեալ երեք բառերը (Աղսուս, اقسوس, ՀՅՕՀ) ա՛յսպէս նոյն նշանակութիւնն ունին եւ միանգամայն նմանաձայն են, կը հետեւի որ ատոնք՝ ժամանակական կարգով իրարմէ ծագումն առած են. հայ. Աղսուս–ը արբ. اقسوس բառէն եւ այս ալ իր կարգին յուն. հնագոյն ՀՅՕՀ –ԷՆ[8]. եւ հետեւաբար մեր խնդրոյ առարկայ Աղսուս բառին միակ հարազատ իմաստը Ֆր. «gui» ՃԱԳՈՄ է, ինչպէս ուղիղ մեկնած եւ ստուգաբանած է Բասմաջեան, եւ ոչ թէ «Պատավարտ» կամ «Հալեւորիկ», ինչպէս համարած են վերոյիշեալ միւս հեղինակները[9]:

---

5 Ճագոմը (թրք. պուրճ կամ էօքսէ ագաճը) ամէն տեսակ ծառի վրայ չի բուսներ, այլ սովորաբար պտղատու ծառերու, կաղամախի եւն. երբեմն նաեւ կաղնիի վրայ. որոնց համար ընդհանրապէս շատ մնասակար կը համարին մեր պարտիզպանները. բայց G. Bonnier իր «Flore Complète de la France etc.» գրքին մէջ (հատ. Ե. էջ 22–23) կը ցուցնէ որ Ճագոմը՝ տաք եղանակներուն իր ենթակայէն սնունդ առնելէն վերջ, երբ ցուրտ եղանակները հասնին, կը սկսի իր մշտադալար տերեւներու միջոցաւ սնունդ հայթայթել տերեւաթափ ենթակային: Ասկէ զատ դիտուած է որ Ճագոմակիր ծառերուն պտուղները յատուկ մշկահոտութիւն մը կ'ունենան: Հետեւաբար Ճագոմը ոչ թէ «ամբողջովին ջնջելու է ծառերու վրայէն», ինչպէս կը գրեն շատ մը հեղինակներ, այլ ջանալու է չափաւորել անոր աճումը ըստ տարողութեան ենթակայ ծառին:

6 Հիները բժշկական շատ մը յատկութիւններ կը վերագրեն Ճագոմին. մեր Ամիրտովլաթ մի առ մի կը յիշատակէ գանոնք, յատկապէս շեշտելով եղունգ հանելու յատկութիւնը. «թէ տիմէտ առնեն [Ճագոմը]՝ զաւիրած ըղունկն հանէ. եւ յորժամ զառիկ խառնես՝ կարատէ եւ հանէ զըղունկն... Իպն ասէ թէ ... դեղին կամ կարմիր զառիկով խառնես եւ յըղունկն օձես՝ հանէ եւ նոր բուսուցանէ. փորձիւ է» (Անգիտաց անպէտ թիւ 3434): Ներկայիս բժշկութեան մէջ եղունգ հանելու նպատակով բնաւ չի գործածուիր Ճագոմը. արդեօք այդպիսի բժշկական յատկութիւն չունենալո՞ւն թէ այժմեան բժշկութեան մէջ աքցանի գործածութեան

7 Ոստղը թէպէտեւ Զիչխանէն (Ֆր. houx) եւս կը հանեն, սակայն ասոր միայն ներքին կեղեւն ու ընձիւղները կը գործածեն, եւ ոչ թէ Ճագոմին պէս հատապտուղները. ուստի Richardson–ի «ոստղաբեր ՀԱՏԱՊՏՈՒՂ» յորջորջումը մի միայն Ճագոմի կը յարմարի: Արդէն հին հեղինակներէն՝ Դիոսկորիդէս յայտնապէս կ'ըսէ. « Ἰξὸς... γίνεται δὲ ἔκ τινος καρποῦ περιφεροῦς, τοῦ θάμνου γενομένου ἐν ὄρει, ἔχοντος τὰ φύλλα ὅμοια πύξῳ», այսինքն «Ոստղը... կը հանուի կլոր պտուղէ կաղնիի վրայ աճող թփիկի մը որ ունի տերեւներ նմանոսախի»:

8 Ցունարէն ՀՅՕՀ կամ ՀՅԼԱ բառէն ծագումն առած են նաեւ նոյնանիշ թրք. اوكسه էօքսէ (հմմտ. Meynard, Dict. turc-fr.) եւ լատ. viscum (viscus) (հմմտ. Boisacq, Dict. etym. grecque). իսկ լատիներէն բառէն յառաջացած են իտ. vischio կամ visco, սպան. visco. իսկ ֆրանսերէնի մէջ բառս կը յայտնուի միայն viscosité «մածանողութիւն», visqueux «մածան, կպչուկ» բարդութեանց մէջ:

9 «Պատավարտ» եւ «Հալեւորիկ» բառերուն հոմանիշը ոչ թէ Աղսուս՝ այլ առ առաւելն պիտի ըլլար «Աղուս» կամ «Աղսոս» (ըստ Բասմաջեան օրինակին՝ որ առաւելութիւնն ունի համեմատուած ըլլալու բազմաթիւ հայ եւ օտար Ջեռագիրներու հետ). սակայն ասոնք ալ այնպիսի երկրայելի բառեր են՝ որ Բասմաջեան անգամ առանց մեկնութեան թողեր է. (տե՛ս Անգիտ. անպէտ, թիւ 107 եւ 114):

ԱՌՍԱՆ. – Հայբուսակի 162 թուին տակ կը կարդանք. «Առսան. ըստ Ամիրտովլաթի այս ալ Առուոյտի տեսակ պիտի ըլլայ, եթէ ստոյգ է գրուածն. վասնզի Ցալափ անուան տակ գրէ «որ է Ռատպան որ հայերէն Առսան ասեն»... Ռատպայ Առուոյտն է. իսկ Ցալափ... անծանօթ է ինձ»:

Դիտելի է որ Հ. Ալիշան հոս յատուկ կերպով կը չեշտէ թէ Առսանը Ամիրտովլաթի քով հոմանիշ դրուած է Ցալափ եւ Ռատպայ բառերուն, որոնցմէ զէթ վերջինը «Առուոյտ» կը նշանակէ. ուստի կը հետեւցնէ Հ. Ալիշան՝ թէ ըստ Ամիրտովլաթի «Առուոյտի տեսակ պիտի ըլլայ» նաեւ Առսանը, սակայն ինքը (Հ. Ալիշան) անձնապէս կը կասկածի անոր ձեւին վրայ. ուստի կ'աւելցնէ. «եթէ ստոյգ է գրուածը»:

Հ. Ալիշանի այս համառօտ դիտողութիւնները վրիպած են Աճառեանի ուշադրութենէն, որ տարուելով մանաւանդ բառին նմանաձայնութենէն՝ Առսանը մեկնած է իբր «պրս. راسن rasan. «անտուզ խոտը» (Արմատ. բառ Ա. 531), որ դժբախտաբար բնաւ կապ չունի Ամիրտովլաթի յիշած ո՛չ «Ռատպա», ո՛չ «Ցալափ» բառերուն եւ ոչ ալ «Առսան»ին հետ:

Ստուգիւ, Ռատպա՝ արբ. رطبة բառն է որ կը նշանակէ Ֆր. «trèfle» (Տես A. Handjeri, Dict. fr. arb. etc) որ է լտ. Trifolium pratense, «Առուոյտ մարգաց»: Ցալափ եւս արբ. علف բառն է որ է Ֆր. «duzerne» (Տես Բասմաջեան յԱմիրտ. թ. 2271) լտ. Medicago sativa, «Մարական առուոյտ = Մարառուոյտ»: Իսկ Առսան եթէ ուղիղ բառ մ'ըլլար, քանի որ հոմանիշ դրուած է «Առուոյտ» նշանակող Ռատպայ եւ Ցալափ բառերուն, շատ բնական էր որ «Առուոյտի տեսակ» նշանակէր, ինչպէս ուղիղ հետեւցուցած է Հ. Ալիշան, եւ ոչ թէ «պրս. راسن rasan «անտուզ խոտը» (Ֆր. Inule, լտ. Inula Helenium), ինչպէս սխալ ենթադրութեամբ գրած է Աճառեան:

Բայց արդէն վերեւ տեսանք թէ Հ. Ալիշան «Եթէ ստոյգ է գրուածն» կ'ըսէ կասկածելով այդ Առսան բառին գոյութեան վրայ. կասկած մը՝ որ իր կատարեալ արդարացումը կը գտնէ հիմա Բասմաջեանի հրատարակած Անգիտաց անպէտով. վասնզի մինչդեռ նոյն գրքին Ալիշանեան օրինակը կը գրէ «Ցալափ որ է Ռատպան որ հայերէն ԱՌՍԱՆ ասեն» (Հբուս. թ. 162), ասոր փոխարէն Բասմաջեանի օրինակը կ'ըսէ. «Ցալափ որ է Ըրատպան, որ է Հ[այերէն] ԱՌԻՈՏՆ» (Անգիտ. անպ. թ. 2271). որոնց համեմատութենէն յայտնի կ'ըլլայ՝ թէ «Առսան» պարզապէս գրչագրի սխալ է եւ ուղիղ ձեւը Առուոյտ է, զոր Ամիրտովլաթ «Առուոտն» ձեւով գրած ըլլալով, ընդօրինակող մը ասոր «ւոտն» վերջաւորութիւնը սան կարդացեր է (ինչպէս ստուգիւ կարելի է կարդալ սեղմատառ Ջեռագրի վրայէն), որով ունեցեր ենք Առ–ՍԱՆ փոխանակ Առ–ԻՈՏՆ = «Առուոյտ»ն–ին:

Հետեւաբար, ինչպէս արդէն կը կասկածէր Հ. Ալիշան, «Առսան»՝ անդոյ բառ մ'ըլլալով նաեւ Բասմաջեանի վկայութեան համեմատ, պէտք է ջնջել զայն Հայբուսակի եւ Աճառեանի Արմատական բառարանի մէջէն:

ԱՏՄԱՏ. – Այս բառին հանդիպած եմ նախ Արու Ալի Սինայի (Avicenna) «Կանոն» կոչուած գրքին մէջ, որուն լատիներէն թարգմանութիւնը[10] հետեւեալ ձեւերով կը գրէ այդ բառը. «athmath, atinat, athmuth, atiuth» եւ կը մեկնէ «medicina Inda, in virtute buzidan». այսինքն՝ «Հնդկական դեղ պուղիտանի [= orchis] զօրութեամբ», որ դժբախտաբար շատ անորոշ բացատրութիւն մըն է:

Richardson է որ քիչ մ'աւելի կը բացատրէ այ բառը իր վերոյիշեալ բառարանին մէջ, գրելով atmuth. a species of Indian nut». այսինքն «Տեսակ մը հնդկական ընկոյզի». բայց հոս ալ դեռ կը պակսի Ատմատ–ին ստոյգ հոմանիշը:

---

10 Avicennae arabum medicorum principis Canon medicinae. հրատ. Joan. Cost. 1608 Վենետիկ, գիրք Բ. գլ. 39 եւ 31:

digitised by A.R.A.R.@

Իսկ մերս Ամիրտովլաթ այսպէս կը նկարագրէ զայն. «Ատմատ. Սահիպ մինհաճն ասէ, թէ ատմուտ, եւ ատմատ, եւ ատիուտ. եւ այս Գ. այլ հնդի փնդուխն է եւ այնոր Ըրաթ ասեն. եւ Սահիպ Մինհաճն ասէ, թէ ինքն հնդի դեղ մըն է. եւ ուժն նման է պուղէտանին [հմմտ. վերեւ Avicenna] եւ այլ ասեր են եւ ստուգեր են թէ աֆթամաֆատն [aétite] է. բայց չէ ստուգ եւ Սահիպ ճամէհն ասցել է, թէ ինքն փուփալն է. եւ աս ալ չէ ստուգ. եւ Գրոցս չինողն ասեր եւ ստուգեր է, թէ ինքն հնդի բական է. եւ խիստ պինտ է. եւ կէտ կէտ կայ ի վերայ, սեւգուն. եւ ինքն պինտ է զերդ հնդի ֆնտուխ...» (Անգիտաց անպէտ թիւ 462. հմմտ. եւս թիւ 32, ուր կը գրէ Ամիրտ. «Ազմատ... որ է Ազմուտայ»): Ստուգիւ բժշկապետի մը արժանի դեղեցի՛կ եւ մանրամասն նկարագրութիւն, որուն օտար հոմանիշներուն բացատրութիւնը պիտի տեսնենք ստորեւ:

Հ. Ալիշան չունի Ամիրտովլաթի այս դեղեցիկ վկայութիւնը, որ անշուշտ կը պակսէր իր գործածած Ձեռագիր օրինակին մէջ, եւ ատոր փոխարէն Հայբուսակին մէջ միայն հետեւեալ համառօտ վկայութիւնը կը յիշատակէ, առանց ո՛եւէ բացատրութեան. «Ատմատ. հնդի բակլայ» (Տես Հբուս. թիւ 185): Իսկ Աճառեան միայն կը ստուգէ որ Ատմատ «արաբ. ﺎﻟﺒﻄﻤﺎﺕ atmat» բառն է, խոստովանելով սակայն թէ չէ գտած բառիս նշանակութիւնը (Տես Արմատ. բառ. Ա. 598):

Արդ ինչ որ չէ գտած Աճառեան եւ իրեն հետ բոլոր վերոյիշեալ հայ եւ օտար հեղինակներ, գտած է Բասմաջեան. ուստի Ամիրտովլաթի վերոյիշեալ Ազմատ եւ Ատմատ (թիւ 32 եւ 462) բառերուն իրը հոմանիշ կը դնէ Ֆր. «Noix d'Arec»: Ահա մեր խնդրառու Ատմատ-ին ստոյգ հոմանիշը:

Բասմաջեանի այս մեկնութիւնը ամենաստոյգ է. որուն իրը ապացոյց առաջ կը բերեմ պատուական վկայութիւն մը՝ զոր գտած եմ մի միայն Meninski-ի բառարանին յաւելուածին մէջ. (Thesaurus ling. orient. հատ. Գ. էջ 5758) ուր ա՛յսպէս կ'ըսուի. «ﺎﻟﺒﻄﻤﺎﺕ oetmat et ﺎﻟﻄﻤﻮﺕ oetmut et ﺎﻟﻄﻴﻮﺕ oetyut, quae Nabataeis رته rette, Indis فارج farig, Arabibus etiam بندوق هندى bunduky hindì, avellana Indica dicitur» այսինքն, բառ առ բառ թարգմանելով «էթմաթ եւ էթմութ եւ էթիութ, որ պարսիկներէն Ըէթթէ, Հնդիկներէն Ֆարիճ, Արաբներէն նաեւ պունտուքի հինտի, ԿԱՂԻՆ ՀՆԴԿԱԿԱՆ կը կոչուի»:

Արդ, համեմատելով Meninski-ի այս վկայութիւնը Բասմաջեանի վերոյիշեալ մեկնութեան հետ, կը տեսնենք որ երկու հեղինակներն ալ Ատմատ բառով կը հասկընան Արեկենիի ընկոյզը (= Ֆր. Noix d'Arec) կամ որ նոյն է Հնդիկ կաղինը (= Ֆր. Noisette d'Inde, = լտ. avellana Indica) այսինքն այն հնդկական պտուղը (կամ անոր մէջի կաղինի նման կլոր նուշը) զոր կը հասցնէ՝ Ֆր. Aréquier, գիտ. անուամբ Areca catechu L. կոչուած արմաւենին, զոր մեր նախնիք «փուփէլ, բուբալ» կոչած են[11]: Ուստի Բասմաջեանի տուած մեկնութիւնը ամէն տարակոյսէ վեր է:

Ասկէ զատ Meninski-ի վերոյիշեալ վկայութիւնը կը հաստատէ Ամիրտովլաթի յիշած «Ատմատ, Ատմուտ, Ատիուտ» ձեւերուն ուղղութիւնը (հմմտ. նաեւ Avic.), ինչպէս նաեւ Ամիրտովլաթի «Ըրաթ» բառին պրս. ﺑﺮ (բաթա, բէթէ) բառն ըլլալը, զոր թէ՛ Ամիրտովլաթ եւ թէ՛ Meninski միարան «Հնդի ֆընդուխ» = بندوق هندى կը մեկնեն[12]:

---

11 Փուփէլ, զոր Մխիթար Հերացին (Ջերմանց մխիթարութիւն, գլ. Իէ.) «Փուփլէ», իսկ Ամիրտովլաթ (Անգիտ. անպէտ թիւ 37 42) «Բուբալ» ձեւով կը գրեն, տառադարձութիւնն է արբ. فوفل Փուֆէլ կամ Ֆաուֆէլ բառին որմէ յառաջացած է նաեւ արմաւենիիս երբեմնի լատին անունը՝ «Areca faufel Gaertn.». այս արաբերէն բառն ալ իր կարգին ծագումն առած է պրս. پوپل փուփալ բառէն:

12 Այսպէս ահա Ամիրտովլաթի 462 թուով յիշած օտար բառերէն միոյն իմասաը կը պարզուի. բացատրելի կը մնայ միայն «հնդի բական» բառը որ, ըստ իս, ոչ թէ «հնդի բակլայ»ն (pois d'Inde) է, ինչպէս կը գրէ բժշկարան մը (Տես վերեւ Հբուս. 185), այլ Սանսկրիտ ԲՈՒԿԱ «Noix d'Arec» բառը. (Տես E. Seidel, մեկնութիւն Մխիթ. Հեր. թիւ 203). ուստի Ամիրտովլաթի այդ «հնդի բական է» բառը կարդալու է. «հնդի բուկա-ն է»:

Ըստ այսմ Հայբուսակին եւ Արմատական բառարանին մէջ՝ Ատմատ բառին քով նախ աւելցնելու է Ամիրտովլաթի յիշած «Ատմուտ, Ատիուտ» ինչպէս նաեւ «Ազմատ, Ազմուտայ»[13] տարբերակները, եւ յետոյ ըստ Բասմաջեանի ուղիղ մեկնութեան՝ այս բառերուն իրը հոմանիշ դնելու է Ֆր. «Noix d'Arec» կամ Noisette d'Inde որ է հնդիկ արմաւենիի մը (= Ֆր. Aréquier, լտ. Areca catechu. հայ. փուփէլ. պրս. پوپل արբ. فوفل) պտուղը կամ մէջի նուշը:

Ատմատ կամ փուփէլ-ը թէպէտ անուամբ անծանօթ, բայց իրականին մէջ արեւելքի ամենէն տարածուած եւ հետաքրքրական պտուղներէն մին է. բաւ է ըսել թէ մինչեւ Ասիոյ եւ Հնդկաստանի բնակիչներուն բերնին անբաժան ընկերն է: Այս ընկուզաչափ պտուղը, որ հնդկերէն քինանկ[14] կը կոչուի, մանրելով կը փաթթեն թմբուլ կոչուած բոյսին (Ֆր. եւ անգլ. betel. հնդկերէն Սիրիհ որ տեսակ մը պղպեղատունկ է) տերեւով՝ զոր կանխաւ կրով ծեսուն կ'ըլլան. այս փաթոյթին մէջ երբեմն փած կ'ըլլան. այս փաթոյթին մէջ երբեմն կը խառնեն նաեւ մշկահոտ նիւթեր, հալուէ, քափուր, յամպար եւն. որով կը կաղմուի արեւելքի մէջ ա՛յնքան տարածուած ծաֆիլիֆ-ը (masticatoire) զոր Մալայեցիները «Սիրիհ-բինանկ» կը կոչեն, հնդիկները «Սիրիհ-տաուն», իսկ Անգլիացիները «betel – nut»[15]: Մալայեցին միշտ իր հետը կը կրէ տուփ մը՝ որուն երեք յարկաբաժիններուն մէջ զետեղած կ'ըլլայ Բինանկ, Սիրիհ, Գունան (անշէջ կիր) եւ փոքրիկ ծեփիչ գործիք մը. որով ի հարկին անմիջապէս կը պատրաստէ իր սիրելի Սիրիհ-բինանկը, (որմէ հիւրի մը չհրամցնելը մեծ անքաղաքավարութիւն կը համարուի, ճիշտ ինչպէս մեր քով ծխախոտ, ու Ամերիկայի (հարաւ) մէջ Մաթէ չնուիրելը) որ սաստիկ լորձնաբեր է եւ բերանն ու թուքը ամբողջապէս կարմիր կը ներկէ:

(Շարունակելի) Հ. Ս. ՖԵՐԱՀԵԱՆ

---

13 Տես Անգիտաց անպէտ թիւ 32:

14 Այս հնդկերէն կամ լաւագոյն՝ մալայերէն Բինանկ բառէն յառաջացած է արմաւենիիս գերմաներէն անունը «Pinangpalme»:

15 Որմէ արմաւենիիս անգլիերէն անունը՝ «Betel-nut palm»:

16 «Մաթէ»ն (Սպան. եւ Ֆր. maté լտ. Ilex Paraguayensis) Ձիշխանի տեսակ մըն է, որուն տերեւները իրը թէյ կը գործածեն հարաւ Ամերիկայի մէջ (սկահակի տեղ յատուկ պատրաստուած դդմիկներ գործածելով, որու մէջէն մաթէ-ն փոքրիկ ցնցուղաւոր խողովակով մը (bombilla) կը ծծեն: Մաթէ-ն կ'օգնէ մարսողութեան եւ կը զօրացնէ ջղային դրութիւնը. զայն գործածողներն ընդհանրապէս պէտք չեն զգար ոչ սուրճ առնելու եւ ոչ ալ ծխելու: Եւրոպայի դեղարաններուն մէջն ալ կը ծախուի Մաթէ-ն իրը դեղ:

digitised by A.R.A.R.@